

Egy magánmúzeum lehetőségei a felnőttképzés különböző szinterein

© MAGYAR Erzsébet

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

magyar.erszebet@ppk.elte.hu

Molnár-C. Pál (1894-1981) festőművész, grafikus, egyházművész a XX. század egyik legszínesebb életművét hagyta az utókorra. Nyitott szemmel járta a világot, fogékony volt minden új stílusra, és ezeket be is építette művészetébe. Ecsetjével megörökített fantasztikus tájakat, és lovakat, Madonnát és szenteket, szürreális álmokat és prófétikus víziókat, a nő örök szépségét és kávéházi hangulatokat. Sokoldalú, szenvedélyes, mindig kísérletező művész volt, aki egyszerre klasszikus és modern.

A művész halála után 3 évvel, 1984-ben lánya, Csillag Pálné létrehozta a *Molnár-C. Pál Műterem-Múzeumot*, abban a gellérthegyi műteremben ahol a művész 50 éven át alkotott. Ez volt az egyik első családi gondozásban levő magánmúzeum az országban.

A Műteremben „Az út” címmel MCP életművének keresztmetszete látható *állandó kiállítás* keretében, amelynek anyagát időről időre megújítják. Így a közönség mindig gazdagodik egy-egy még nem látott alkotással.

Emellett az állandó kiállítást tematikus kamara kiállításokkal is színesítik. Ilyen volt az Itália c. tárlat, az 1928-31 között Olaszországban alkotott művekből, vagy „A sport művészei” c. anyag, melyet az 1928-as amszterdami olimpia előtt az Est lapokban megjelent portrajzokból válogattak össze. (Ehhez a Szepesi György által megnyitott tárlathoz kapcsolódott egy beszélgetés sorozat, melyben Gundel Takács Gábor riporter sportembereket, Kovács Kokó Istvánt, Kemény Dénest, Egervári Sándort szólaltatott meg a sportról, a művészetről, az emberi kitartásról.)

Molnár-C. Pál művésztársaival rendszeresen találkozott, s csütörtökönként, Matzon Frigyes szobrászművész műtermében jöttek össze tapasztalatcserére, igényes szellemi találkozókra, művészi beszélgetésekre. 1984-től a Műterem – Múzeum lett a helyszíne ezeknek a találkozóknak. Azóta is folyamatosan helyet ad az első csütörtöki művészetalálkozóknak ahol a művészek mellett művészettörténészek, irodalomtörténészek, néprajzkutatók, művészettfilozófusok és műgyűjtők is összegyűlnek.

1986-ban hivatalosan is megalakult a *Molnár-C. Pál Baráti Kör*, az egykori Szinyei-Merse Társaságot tekintve példaképül. A kör célja Molnár-C. Pál művészetének népszerűsítése mellett a klasszikus értékekre építő, figuratív művészet támogatása, a hasonló művészeti alkatú művészekkel való közös megjelenés, és a *fiatal tehetségek* támogatása.

A Baráti Körnek több közös kiállítása volt Budapesten, Magyarországon és a határon túl is. A kiállításokon Molnár-C. Pál művei mellett együtt voltak láthatók a művésztárogok alkotásai, akik a hármas alapelveket magukénak vallják: biztos technikai felkészültség, humánus üzenet és figurális alkotás.

A MCP Baráti Kör egyre fontosabb feladatának tekinti a nemzeti kincset jelentő *művészi hagyatékok gondozását*, bemutatását. 2008-ban a Műterem – Múzeum Lakásmúzeummá bővült. A műteremmel közös előtérből nyílt meg a Tavasz-Terem, a család egykori lakásából, ahol azóta időszaki kiállításokat szerveznek nagy mesterek családi kezelésben levő gyűjteményeire alapozva. A művészi hagyatékok

gondozó családokkal együttműködve, közösen gondolkodva újszerű kiállítás rendezési metódussal mutatták be – többek között – Aba-Novák Vilmos, Szőnyi István, Stróbl Alajos, Nagy Sándor és Kriesch Laura, Búza Barna, Körösfői-Kriesch Aladár alkotásait. A kiállításokat minden alkalommal változatos és aktuális *kísérő programok* gazdagítják. A 26 éves hagyományhoz híven zenei, irodalmi, tudományos és ismeretterjesztő események színhelye az egykori Múterem.

A kulturális tőkét gyarapító tevékenységek, a kulturális intézmények szabadidőben történő látogatása érdeklődésre serkent, gondolkodásra ösztönöz, segít jobban megismerni a világot, melyben élünk. A kiállítások rendezését egy kicsiny, de egyre bővülő csoport, a *MCP-Műhely* végzi, *Bizerr István* művészettörténész, egyetemi adjunktus szakmai vezetésével. A múzeum, szerződést kötött a Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel, melynek alapján a művészettörténet szakos bölcsészhallgatókat fogadják, és a MCP-MM hivatalos gyakorlóléhelyként is működik. Később kommunikáció-, film-, andragógia-, magyar szakosok is érkeztek, meghatározott kurzusaik abszolválásaként ezt a helyszínt választva. Alkalmanként egyetemi oktatók is tartanak itt órákat. Az egyetemisták szakterületük munkafolyamatairól szerezhettek itt elméleti tudást és gyakorlati tapasztalatokat. Tevékenységeik: kiállítások, rendezvények szervezése, kiadványok összeállítása, újságcikkek írása a nyomtatott és az elektronikus médiába, honlapszerkesztés, dokumentumfilm készítés, kísérőprogramok szervezése. Miközben lehetőséget kapnak szakmájuk sokirányú begyakorlására, ugyanakkor munkájukban megjelenítik a fiatalabb generáció látásmódját, dinamizmusát.

A csapathoz *önkéntesek* is csatlakoztak, akik ellenszolgáltatás nélkül, lelkesen végzik meghatározott feladataikat, s közben informális módon jutnak új típusú tudáshoz, ismeretekhez, fejlesztik készségeiket, alakítanak kapcsolatokat.

A Műhely tagjai nyaranta a Veresegyház melletti Viczián tanyára költöznek ki, ahol megszervezték a *Vicziáni Alkotó Napokat*, (VAN) hogy közös alkotásban, a közelgő kiállításokra való készülődésben, ráhangolódásban, játékban, pihenésben, testi, lelki, szellemi épülésben legyen részük. Egy-egy kiállításra való felkészülés magába foglalja a dokumentációk felkutatását, beazonosítását, a műalkotások mélyebb megismerését, rendszerezését, az alkotómunka körülményeinek feltárását. Mindezen folyamatokra kiváló lehetőség a Vicziáni Alkotó Napok.

A *MCP-MM Baráti Kör* is folyamatosan bővült. A művészek, műértők baráti köre mellett egyre hangsúlyosabbá vált a műélvezők, a nagyközönség, a pártoló tagok állandó jelenléte. Számukra vezették be a MCP – BK tagsági igazolványát, a tagdíjbefizetés lehetőségét, mely feljogosítja őket meghatározott rendezvények ingyenes vagy kedvezményes látogatására. De az anyagi kedvezményeken túl sokkal fontosabb a MCP-MM Baráti Kör mentális, emocionális és szociális jelentősége. Jó dolog tartozni valahová, egy olyan közösséghez ahol otthon érzem magam, számon tartanak, rám telefonálnak, olyan személyek, akiket én becsülök.

Az ezredforduló új kihívásokat hozott a *közösségi kapcsolatokban*. Az internet terjedésével a közösségi terek átrendeződtek, és egy részük – korosztálytól függően – áthelyeződött a virtuális térbe. Feltehető a kérdés: van-e esélye, létjogosultsága a valóságos térben működő kultúraközvetítésnek, vagy egyeduralkodóvá válik az online kulturális fogyasztás?

Az önszerveződési törekvések, a hálózatosodás, a közösségi élmény és az összefogás mind megannyi megoldási kísérlet, próbálkozás. A Baráti Kör azt a hálózatosodást mutatja fel, ahol a művészek, műértők és műélvezők interperszonális interakcióban állnak egymással, azaz személyesen ismerik egymást, találkoznak és kölcsönösen hatnak egymásra.

A Baráti Kör rendszeres összejövetelei a felnőttek *különböző célcsoportjait* szólítják meg: családokat, egyedülállókat, fiatal felnőtteket és idősebbeket. A felnőttek számára tervezett múzeumi programok módszertanilag is alkalmazkodnak a fiatalabb és idősebb felnőttek sajátos tanulási igényeihez. A MCP-MM által a kultúraközvetítés folyamatában, a közösségfejlesztésben, az identitás megerősítésében és az értékek átadásában alkalmazott *felnttktatási módszerek*: előadás, beszélgetés, vita, fórum, kerekasztal-módszer, projektmódszer. Természetesen még bővíthető ez a lista és a múzeumpedagógiai, múzeumandragógiai tevékenység karakteresebb megjelenésével tovább színesedik a paletta. A felnőttek tanulása, nem csupán az ismeretek emlékezetben történő elraktározását, memóriateljesítményt jelent, hanem a tudástartalmak mély, az egész személyiséget átható – és abban változást eredményező – elsajátítását jelenti (Maróti, 2005).

A MCP-MM-ban gyakori beszélgetések, fórumok, találkozók tulajdonképpen az egyén önmegismerését segítő programok. A résztvevők egyéni érintettségük alapján a művészekkel és a műalkotásokkal kapcsolatos személyes történéseiket beviszik a beszélgetésekbe, reflektálnak saját tapasztalataikra.

A programokon való részvétel, különösen az idősebbeknél, *társas élményekhez* juttatja az egyént, hozzájárulva az identitáskrizisek legyőzéséhez (megváltozott társadalmi szerep, referenciaszemély halála, stb.) és segít az életkor előrehaladtával felmerülő pszichés problémák megelőzésében (Sz. Molnár, 2012).

Fiatal felnőttek esetében máshová kerülnek a fókuszok. Náluk a személyes tapasztalatok kevésbé hangsúlyosak, és az eltérő tanulási stílusok eltérő ismeretszerzési formákat indukálnak. A vizuális típusúak a tárgyak megfigyelésén keresztül ismerkednek a környezetükkel, a műalkotásokkal. A tanulás folyamatában náluk a verbalitás a fontos, szívesen vitáznak, és több oldalról, objektíven közelítenek meg műtárgyakat, művészeti jelenségeket, eseményeket. (MCP Műhely) A környezethez való viszonyulás szempontjából a másik forma a haptikus típusúak. Ők legkönnyebben manuális úton tanulnak, jól reagálnak az ízeletést, szaglást, érintést mozgósító fizikai tapasztalatokra, és ezt egészítik ki a formális képzés során fejlesztett verbális készségekkel (Vicziáni Alkotó Napok). A külvilághoz való viszonyulásuk többnyire szubjektív és emocionális (Foghtúy, 2000).

A MCP-MM-ban, mint minden művészeti múzeumban egyszerre van lehetőség érzékszervi, értelmi és érzelmi befogadásra. A jelenleg látható kamara kiállítás címe Molnár-C. Pál és Párizs, utal a 75évvvel ezelőtt történt eseményre, az 1937-es párizsi világkiállításra. Ekkor a művész Festészeti Aranyérmét, Cyrano sorozatáért Nagydíjat, és grafikai munkásságáért Diplomát kapott. Ezek a dokumentumok most eredetiben is láthatók. Kétnyelvű címfeliratok, életrajzi adatok, Molnár-C. Pálról, vagy a tőle származó idézetek segítik az életmű bemutatását, az alkotás helyén látható festmények semmivel nem pótolható kisugárzása mellett.

A látogató kezébe veheti, megtapinthatja és megszagolhatja a Cyrano fametszet sorozat megmaradt fadúcát, amely ázsiai eredetű fekete puszpángfából készült. Ugyancsak meg lehet érinteni a Szent István Társulat által 1938-ban kiadott, MCP grafikáival illusztrált album lapjait, valamint a művész vázlatfüzetét, melyben a háború pusztításait, a kettészakadt dunai hidakat örökítette meg. A játékos kedvűek kipróbálhatják a mindig megújuló művész technikai találmányait, melyeket ő maga készített el, példázva ezzel sokirányú szellemi érdeklődését, manuális igényességét. (térbeliséget érzékeltető színekör, helyben forduló jármű makettje, úti festődoboz, benne ötletesen kialakított hely a száradó vázlatoknak, színmintáknak.

A MCP-MM művészettörténet szakos egyetemi hallgatói a kötelező, formális képzésen túl, szabadidejükben, önkéntes munkában, múzeumi foglalkozásokat állítottak össze különböző korosztályok számára.

2012 decemberében, az adventi időszak minden szombatján a Boldog bábok, beszédes babák című időszaki kiállításához kapcsolódva családi napot rendez a múzeum. A fiatal önkéntesek elmélyültek a történelem és a mesék világában, hogy megfelelő háttérismerettel rendelkezzenek a kiállított babák és bábok megelevenítéséhez, a kreatív és ötletgazdag foglalkozások megtervezéséhez. Az egyetemi hallgatók felkészülésükben egymást is támogatták, elméleti megalapozást a történelem szakosoktól, módszertani segítséget a tanár szakosoktól, múzeumpedagógusoktól kértek.

Ezek a foglalkozások a manualításra építenek, művészetre, vizualításra nevelnek, mozgósítják a képzeletet és az érzelmeket. Az alkalmak utáni beszélgetésekben a fiatalok elmondták, hogy nem a gyerekekkel való bánásmód volt ismeretlen számukra, hanem inkább a velük együtt munkálkodó szülőket, nagyszülőket volt szokatlan segíteni, irányítani.

A Múterem-Múzeum jövőbeli tervei közé tartozik, hogy további, -szakirányú képzettséggel bíró- önkénteseket von be munkatársai körébe, hogy délutáni, művészeti foglalkozásokat tartsanak, érdeklődők számára. Jelenleg az igények és a lehetőségek felmérése történik.

A MCP-MM vezetőinek és közvetlen munkatársaiknak nagy erőssége, belülről fakadó attitűdje az, hogy képesek a látogatók felé elfogadást, támogatást és *érzelmi biztonságot* közvetíteni. Ennek következtében a felnőttek motivációi, előzetes tudásuk, tapasztalataik felszínre juthatnak, megtermékenyítve az előadók és a csoporttagok közötti interakciókat.

Az így létrejövő új tudás már összekapcsolódik a tapasztalatokkal és a személyes értelmezés révén beépülhet a meglevő tudástartalmak hálózatába (Maróti, 2006). Napjainkban a múzeumok hagyományos hármass funkciója – gyűjtés, őrzés-feldolgozás, és kiállítás – újabb feladatokkal bővült.

A MCP-MM felvállalt szerepe a *lokális közösségek építése*, a helyi tradíciók, identitás megőrzése, a humánumon alapuló értékek közvetítése mellett.

Molnár-C. Pál 1931-ben költözött a Gellérthegy oldalában levő villaépületbe, s halála után leszármazottai is itt éltek tovább. A Múterem-Múzeum mai vezetői, Csillag Péter, aki MCP unokája, és felesége Csillag Éva is fontosnak tartják, hogy az itt lakók tudják, értsék és élvezzék azt a helyet, amely az otthonuk, mert ez által fognak kötődni hozzá. Ezért szervezték meg azokat a sétákat, kirándulásokat, melyek a Ménési út, a Gellérthegy, Buda, Budapest és Magyarország kincseit, látható és rejtett értékeit mutatják meg, koncentrikusan bővülő elemekkel, meghatározott tematikához kapcsolódva.

A modern világ – főként az idősebb generáció számára – sokszor ismeretlennek, és felgyorsult ritmusa miatt néha ijesztőnek tűnik, sokkal inkább, mint a stabil, jól ismert és számukra érthető múlt. Azért fontos a *tárgyasult múlt megóvása*, mert az a biztonságot, a családiasságot, az identitás megalapozott érzését adja.

A MCP-MM mintegy 100 éves házban található, s tulajdonosaik – összhangban a ház többi lakójával – gondosan vigyáznak az épített környezet és a szellemi örökség harmóniájára. A kert kialakítása, alkalmassá tétele a szabadban megtartható koncertek, irodalmi- és színházi estek, művészi beszélgetések megtartására, ezt a körültekintő, odafigyelő magatartást példázza. A lépcsőház csigalépcsőin felfelé haladva Molnár C. Pál életének fotódokumentumaival találkoznak a látogatók, s az

ablakmélyedésben elhelyezett virágok, mécsek segítenek ráhangolódni az I. emeleti Múterem – Múzeum szellemiségére.

Itt kell megemlítenem sajátos *tér- és tárgyszervezésüket*. A műtárgyaktól semmi sem választ el, a könyvek, albumok kézbe vehetők, a kanapéra leülhetünk. A rendezvények a művész képei, személyes tárgyai között zajlanak, ahol a festőállvány berendezési tárgyként, és kottatartó állványként is funkcionálhat. Mindezek a családiasság érzését erősítik, és a befogadás élménye kiegészül a saját emlékek felidézésének igényével, lehetőségével.

A Múterem-Múzeum tulajdonosai tudatosan felvállalt küldetéssel igyekeznek közel hozni egymáshoz a fiatal, a középkorú és az idősebb generációkat, mert vallják, hogy a múlttal való kapcsolat megőrzése biztosítja életünkben a folytonosság érzését.

A kulturális fogyasztás megváltozása maga után vonta az *újfajta kultúraszerveződési formák* megjelenését. Egyre határozottabban mutatkozik meg a kultúra és a gasztronómia összefonódása. A kulturális értékek megőrzése érdekében a múzeum tulajdonosai összefogtak a kerületben működő Hadik Kávéházzal, mely a háború előtt Karinthy, Kosztolányi, Molnár-C. Pál és más művészek kedvelt tartózkodási helye volt. A kávéház galériáján mutatták be MCP 1920-as években alkotott tusrájzaiból a „Fő a kávé” c. kiállítást. Így, informális módon, azok a kávéházba betérő vendégek is kapcsolatba kerültek MCP művészetével, akik egyébként nem jöttek volna el a múzeumba.

Ugyancsak a Hadik Kávéházban nyílt lehetőség a múzeum első „kitelepült” karácsonyváró programjainak megszervezésére a Kávéházi Kultur-Kuckóban. Itt családokat vártak különböző programokkal, kézműves foglalkozásokkal, játékokkal és művészeti vetélkedőkkel. Erre az alkalomra külön kiadványt, egy karácsonyi énekgyűjteményt is készítettek, Molnár-C. Pál rajzaival illusztrálva.

Az *országosan* megszervezésre kerülő *kulturális események* jó lehetőséget biztosítanak a megmutatkozásra (Múzeumok majálisa, Múzeumok Őszi Fesztiválja), a személyesség átélésére (Múzeumok éjszakája, Festészet napja), a lokális közösségépítő diskurzusokra (Kulturális Örökség Napjai, Szakrális Művészetek Hete).

Társadalmi, közéleti tevékenységük egyik elemeként létrehozták a „Conservando Progredere” (Megőrizve továbbadni) Díjat, a múzeumalapító *Dr. Csillag Pálné* emlékére. A díjjal egy – a múzeumban dolgozó – önkéntest jutalmaznak, aki már bebizonyította rátermettségét és szakmai tudását. A díj szakmai tekintélyét a PPKE BTK adja, pénzügyi háttérét pedig az Allianz Biztosító. A díjazott számára a MCP-MM egy évig munkát biztosít.

A MCP Baráti Kör a művész emlékének elevenen tartását azzal is elősegíteni kívánja, hogy kortárs képzőművészek eredményes munkásságának elismerésére, törekvéseik pártfogolására díjakat ad ki. A „Molnár C. Pál jutalom” díjat a művészek, a „Molnár C. Pál Baráti Kör közönségdíja” elnevezésű díjat pedig a nagyközönség szavazza meg. A „Postumus M.S.mester” díjat idén először adták át Krisztiáni Sándor családjának, elismerve ezzel a művész munkásságát, a Baráti Körben végzett tevékenységét. Már folynak az előkészületek a 2013-ban megrendezésre kerülő Rudnay Gyula kiállításra. Ehhez kapcsolódik: a MCP-MM összefogva a Rudnay családdal, emléktábla elhelyezését kezdeményezte, mivel Rudnay Gyula életének egy szakaszában szintén Budapest XI. kerületében élt.

A MCP-MM kultúraközvetítő tevékenysége azért sajátos felnőttképzési modell, mert a felnőttoktatás rendszerének mindhárom területe megtalálható itt. Az iskolarendszerű *formális felnőttoktatás* az egyetemi hallgatók viszonylatában áll fenn.

(PPKE BK és MCP-MM) Az általános vagy *nonformális felnőttoktatás* során olyan képességek és kompetenciák kialakítása történik, melyek az általános életvezetéshez szükségesek. Többek között ide tartozik az általános kulturális felnőttoktatás, amely a közművelődés kereteiben, intézményeiben folyó tanulási folyamatokat jelenti, olyan kultúraközvetítő intézményekben, mint a művelődési ház, a könyvtár, vagy a múzeum.

A MCP-MM-ben ilyen jellegű tevékenység a *Múzeumegyetem*, ahol művészek, művészettörténészek, építészek, irodalomtörténészek mutatnak be több oldalról egy-egy témát, az állandó vagy az időszaki kiállításhoz kapcsolódóan.

A *művészeti hagyatékok gondozó családok találkozóin* olyan kérdések megbeszélése történik – a meghívott szakemberek közreműködésével – amelyek mindenki számára tanulságosak, és konkrét segítséget jelentenek. (műtárgyak biztosítása, hamisítványok kérdésköre)

A *Vicziáni Alkotó Napok* keretében az MCP Műhely fiatal felnőtt tagjai három nyáron keresztül az ikonfestészetet tanulmányozták elméletben és maguk is kipróbálták a gyakorlatban, természetesen művészek, művészettörténészek vezetésével. Ez is a nonformális felnőttoktatás egyik formája.

Az *informális tanulás* a személyiség egészét érinti: az attitűdök, értékek, jártasságok és tudás elsajátítását, napi tapasztalatokon és a környezetünkben végbemenő hatásokon keresztül (Arapovics, 2012).

Az informális tanulás társas, személyes kapcsolatokhoz köthető. (MCP Baráti Kör, lokális közösséghez tartozás) Fontos szerepe van azoknak a személyeknek, akik szívesen megosztják tudásukat és képesek ennek átadására. (Csillag Éva és Csillag Péter) Ebben a folyamatban elsődlegesek a társas kapcsolatok, az együttműködési készségek és képességek.

A MCP-MM ismeretterjesztő programjai, kulturális rendezvényei, közösségépítő és hagyományörző tevékenysége mind ide tartoznak (Kincskereső kirándulások, tematikus séták, tárlatvezetéssel egybekötött beszélgetések, előadóestek, családi kamarakonzertek, színművek bemutatása, dokumentumfilmek vetítése).

Kiadványaik sokfélék. A kiállításokat kísérő népszerű és szép, 2 x 4 oldalas Művésztűkör, az évente kétszer, tavasz/nyár, és ősz/tél bontásban megjelenő programfüzetek, ismertető kártyák mellett igényes kivitelezésű komoly albumok, kiállítási katalógusok, összefoglaló kiadványok és könyvek, - amelyeknek egyaránt szerzői, és szerkesztői is ők maguk - mutatják szerteágazó tevékenységüket.

Összegzésként elmondható, hogy a MCP-MM nem csupán egy kiváló művész emlékéét őrzi, hanem igényes, ötletgazdag programokkal élő közösségi térré képes varázsolni a múzeumot, s igazi közösséggé formálni a velük kapcsolatba kerülőket.

Jelenlegi dolgozatom egy jövőbeni kutatás első szakaszának tekinthető. A későbbiekben szeretném feltárni a MCP-MM-ba érkező vendégek múzeumlátogatási szokásait, attitűdjeit. Eltérő jellegű eseményeken történő kérdőíves felméréssel kívánom megvizsgálni, hogy mely rendezvényeken, kik, kivel, milyen létszámban, milyen gyakorisággal, és milyen szervezésben vesznek részt. Mi motiválta őket a múzeumlátogatásra, illetve a megrendezésre kerülő eseményen való részvételre, és várakozásaik, hogyan valósultak meg?

Jelenleg az adventi ünnepkör Családi napjain történik az adatgyűjtés, majd az Újévi koncert házi muzsikájának vendégei lesznek a kutatás alanyai. A hosszabb időn keresztül történő, és eltérő típusú eseményeket vizsgáló adatok összegyűjtése, elemzése fontos adalékként szolgálhat az intézmény tevékenységének megtervezéséhez, a jövőre vonatkozó stratégiájának kialakításához. Mindezeket azonban csak a Molnár-C. Pál – Múterem-Múzeum filozófiájának megismerése,

tevékenységformáinak feltárása, kapcsolati hálójuk, közösségformáló alkalmak elemzése után tudom elvégezni.

Irodalomjegyzék

ARÁPOVICS Mária (2012): Delfi kutatás a civil szervezetekben megvalósuló informális tanulásról. In Németh András (szerk.): *A Neveléstudományi Doktori Iskola programjai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

FOGHTŰY Krisztina (szerk.) (2000): *Szemelvények az amerikai múzeumpedagógia szakirodalmából*. Budapest: BV Lap és Könyvkiadó Kft.

MARÓTI Andor (2005): *A fordulat esélye a felnőttek tanulásában és művelődésében*. Budapest: TIT Szövetségi Iroda.

MARÓTI Andor (2006): A tanuló felnőtt. In Feketéné Szakos Éva (szerk.): *Fókuszban a felnőttek tanulása*. Gödöllő: Szent István Egyetem Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Tanárképző Intézet.

SZ. MOLNÁR Anna (2012): Identitáselméleti feltevés a felnőttek oktatásában, a felnőttoktatók lehetőségei az identitásfejlődés segítésében. In Németh András (szerk.): *A Neveléstudományi Doktori Iskola programjai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.